

Mr. A.A.M. van Agt,
lijsttrekker CDA

Vernieuwing in samenspraak

U kent wellicht de indrukwekkende woorden waarmee Multatuli zijn 'Max Havelaar' heeft opgedragen aan Koning Willem III. Met een variant daarop wil ik deze toespraak opdragen aan U, voorzitter Piet Steenkamp, voorzitter, bezieler en vriend. Meer dan voorzitter, bezieler en vriend, bouwmeester van ons levenskrachtig CDA dat — vervuld van enthousiasme — een wezenlijke plaats heeft ingenomen in onze nationale politiek.

Inderdaad, zonder Piet Steenkamp kunnen wij ons de vestiging en ontwikkeling van het CDA nauwelijks voorstellen. Maar helemaal alleen zou zelfs hij dit toch niet hebben gekund. Velen hebben tot dit resultaat hun inspanning geleverd.

Vandaag denk ik in het bijzonder aan de leden van de commissie die het tijdens dit congres aanvaarde program heeft opgesteld en met name aan de voorzitter daarvan, prof. Bob Goudzwaard. Maar eveneens gaan onze gedachten vandaag uit naar de zeer velen die in afdelingen en kringen overal in het land over het ontwerp-program hebben gediscussieerd om er een zo goed mogelijk document van te maken. Ook noem ik de mensen van de Landelijke Verkiezings Raad onder leiding van Jim Janssen van Raay, die nu al de handen uit de mouwen hebben gestoken om de campagne zo doeltreffend mogelijk voor te bereiden. En nog is de opsomming van personen aan wie ik mijn dankbaarheid en sympathie zou willen betuigen bij lange niet volledig.

Achter hen allen staat een onafzienbare schare van mensen, gereed het CDA hun steun en stem te geven. Het zijn de telkens vele honderden die wij nu al, geruime tijd nog vóór de datum van de verkiezingen, ontmoeten waar wij ook in het land een bijeenkomst beleggen. Het CDA heeft bezit genomen van de harten van ontzaglijk veel mensen, in alle delen van Nederland. Overal is er enthousiasme, zelfvertrouwen, saamhorigheid. Het CDA met één lijst en één lijstaanvoerder: daartoe kwam het, want de wens van de basis was onweerstaanbaar.

Kenmerken CDA

Wat beweegt ons allen? Waarom vindt het Christen-Democratisch Appèl zoveel gehoor? Laat ik enkele kenmerken van onze nieuwe politieke groepering noemen waardoor velen worden aangesproken.

Het CDA staat op een *principiële grondslag*. De evangelische boodschap is zijn basis. Aan de daarin vervatte opdracht probeert het vorm te geven in dit land en in deze tijd. Het probeert dat, zich ervan bewust dat die poging hoe dan ook onvolkomen zal zijn en zonder geringschatting van wat christenen die elders werkzaam zijn bepleiten en verrichten.

Die evangelische opdracht verplicht allereerst tot *broederschap* met allen die met ons deze aarde bewonen, maar in het bijzonder met wie onze bezorgdheid het meest nodig hebben. Met een verwijzing naar het drievoudig ideaal van de omwenteling die — nu bijna twee eeuwen geleden — een nieuwe tijd inluidde: de liberalen leggen vooral de nadruk op de vrijheid, de socialisten op de gelijkheid, het zijn de christen-democraten die de broederschap hoger dan de vrijheid en de gelijkheid schatten.

Een ander kenmerk van het CDA is dat het geen vrede heeft met onze maatschappij zoals die er nu uitziet, maar ook begrijpt dat die niet van vandaag op morgen van aanschijn kan veranderen. Wij wensen vernieuwing overal waar mensen niet ten volle tot hun recht kunnen komen, maar beseffen dat niet alle tekorten en gebreken aanstonds verholpen kunnen worden. Dat is niet alleen feitelijk onmogelijk, maar kan ook psychologisch niet worden opgebracht.

Ik ben ervan overtuigd, dat in onze bevolking een reservoir aan offerbereidheid aanwezig is, maar dat moet niet met geweld maar met geduld worden gedolven, niet op hoge toon worden opgeëist maar worden gewonnen met bezielde overtuiging, door het verschaffen van inzicht en met een beroep op de verantwoordelijkheid die wij dragen voor elkaar. Natuurlijk, waar schrijnend onrecht zou bestaan of ernstige nood, behoort dadelijk te worden ingegrepen, ook als daarvoor een conflict moet worden uitgevochten. Maar voor vernieuwing in samenspraak — door zoveel mogelijk mensen gedragen — hebben christen-democraten een principiële voorkeur.

Wij menen niet de wijsheid in pacht te hebben, eigen inzicht en oordeel achten wij niet onfeilbaar. Wij zijn bij voortduring bereid eigen opvattingen en ideeën te onderwerpen aan zelfkritiek en hebben er een open oog voor dat anderen het ook wel eens — geheel of ten dele — bij het rechte eind kunnen hebben. Als die anderen zich deze zelfkritiek ook zouden willen opleggen, zou er in Nederland minder van de toren geblazen en meer geluisterd worden.

Geen concentratie van macht

Welke functie heeft de overheid, naar de mening van de christen-democraten, in het maatschappelijk leven te vervullen? De voorzitter van het CDA heeft daarover in zijn rede tot opening van dit congres al enkele treffende opmerkingen gemaakt. Daarom slechts de volgende notitie.

Sinds ongeveer het laatste kwart van de vorige eeuw is de overheid zich in steeds toenemende mate met het maatschappelijk leven gaan bemoeien. Die bemoeiing is in overwegende mate heilzaam geweest. De ontwikkeling van, zoals men het wel noemt, nachtwachtstaat (de staat die in hoofdzaak zorgt voor de bewaring van openbare orde en rust) naar verzorgingsstaat heeft — sommige negatieve effecten ervan mede in aanmerking genomen — veel goeds voor de mensen met zich gebracht.

Wij, christen-democraten, zetten ons dan ook niet schrap tegen de overheid, maar hebben integendeel verwachtingen van haar, ook nu nog bij wat zij al aan activiteiten ontplooit. Wel waarschuwen wij voor de in andere kringen dominerende gedachte, dat de overheid — en zij alleen — bij machte zou zijn elke nood te lenigen en elk verlangen naar verbetering van de betrekkingen tussen de mensen en groepen van mensen te vervullen. Dat is een illusie. Het is zelfs een gevaarlijke illusie en wel in drievoudig opzicht. In de eerste plaats omdat zij allicht onvervulbare verwachtingen bij de burgers wekt en zo na verloop van tijd oorzaak wordt van teleurstelling en frustratie. In de tweede plaats omdat mensen niet in de waan mogen komen dat de overheid hun levensweg plaveit, zodat het besef zou vervagen in hoge mate zelf verantwoordelijk te zijn voor eigen bestaan maar ook voor dat van anderen. En een derde punt dat de aandacht verdient, is dat bij een overheid die tot geneesheer van alle kwalen wordt uitgeroepen, een onzalige concentratie van macht kan ontstaan. Voor zulk een machtsconcentratie is géén plaats in de verantwoordelijke maatschappij waarvoor het CDA zich inzet.

Van *concentratie van macht* zijn wij trouwens in het algemeen niet gediend, zeker niet wanneer daarop geen duchtige controle wordt uitgeoefend.

Geen deugdelijk toezicht bestaat er nog op de handel en wandel van de multinationale ondernemingen. Dat ligt niet zozeer aan die ondernemers als wel aan de onmacht die de nationale staten tot dusver hebben betoond tot het bundelen van bevoegdheden op een boven-nationaal niveau.

Hier vind ik aanleiding te zeggen: het gaat niet goed met de samenwerking in West-Europa. De Europese gemeenschappen zitten in een malaise. Er is alle reden de handen opnieuw ineen te slaan om te werken aan een gezamenlijk beleid tot bestrijding van werkloosheid en inflatie en aan een gezamenlijke sociale politiek. We hebben een Europees beleid nodig op het gebied van de energievoorziening en van de ontwikkelingssamenwerking. Meer dan tot dusver moeten de landen van de Gemeenschap als een eenheid optreden in de — overigens zeker niet alleen voor ons belangrijke — Noord-Zuid dialoog. Van grote betekenis is ook en met name dat de deelgenoten van de Gemeenschap alsnog en

zonder verder talmen een politieke samenwerking ontwikkelen, in het bijzonder waar het gaat om het in letterlijke zin vitale vraagstuk van de beheersing der bewapening. Onze christen-democratische vriend uit België en gewaardeerde gast van vandaag, Leo Tindemans, heeft tot nu toe met zijn voorstellen tot vorming van een Europese Unie heel weinig bijval gevonden. Wij zullen hem niet in de kou laten staan! Samen met de christen-democraten in andere landen zullen we in de komende kabinetsperiode deze zaak opnieuw, en met kracht, aan de orde stellen.

Toch is er in deze somberheid ook een lichtpunt. We krijgen binnenkort rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement. Dat is winst voor de democratie. De positie van dat parlement ten opzichte van de beleidvoerende organen van de Gemeenschap, de Commissie en de Raad van Ministers, zal er zeker sterker door worden. Hoewel de bevoegdheden van het Europees Parlement naar de letter van het Verdrag pover blijven, zal het toezicht op de in Brussel geconcentreerde macht aan kracht en invloed winnen.

Beleid van versobering

Ik sprak over een Europees beleid, dat ook nodig is om aan de grote sociaal-economische problemen het hoofd te bieden. Dat voert ons naar probleem nummer één van onze dagen: de grote, goeddeels structurele, *werkloosheid*. Voor veruit de meeste mensen wie dit overkomt is het een slag werkloos te zijn geworden. Niet in de eerste plaats wegens de materiële gevolgen daarvan. Die zijn immers, dankzij ons hoog ontwikkelde stelsel van sociale voorzieningen, beperkt, zij het voor de meeste werklozen toch pijnlijk. Nee, werkloos worden betekent voor heel velen aan de kant geschoven worden, niet meer nodig te zijn, overbodig te zijn verklaard. Dit houdt tweeërlei in: a. in de maatschappij kan je werkkraft wel worden gemist en b. het wordt je onmogelijk gemaakt met eigen hoofd en handen een inkomen te verwerven ter voorziening in het levensonderhoud van jezelf en van degenen die aan je zorgen zijn toevertrouwd. Het is voor wie wèl werk heeft moeilijk, denk ik, ten volle de immateriële schade te zien die mensen daardoor wordt aangedaan. Het past ons *hierop* onze aandacht en bezorgdheid te richten. Dat geldt wel in het bijzonder voor het grote aantal jongeren die na de voltooiing van hun opleiding moeten ervaren dat er voor hen in het arbeidsbestel geen plaats is.

Dat er ook mensen zijn die van onze sociale voorzieningen een oneigenlijk gebruik of zelfs misbruik maken, is een jammerlijk feit en daartegen behoort — evenals tegen belastingontduikers — te worden opgetreden, niet in het minst ter wille van de overgrote meerderheid van bonafide werklozen op wie de ergernis van het publiek over gevallen van misbruik niet zelden, maar heel ten onrechte, ook neerslaat.

De werkloosheid heeft ook andere gevolgen dan voor de daardoor getroffen zelf. Zij draagt er, naast andere oorzaken als de voortgaande veroudering van onze bevolking (zie de dezer dagen gepubliceerde prognose over de groei der bevolking in de komende decennien), toe bij dat het draagvlak van onze welvaart kleiner wordt. Daardoor wordt de basis van onze collectieve voorzieningen ondermijnd. Het tempo waarin deze tot op heden zijn gegroeid en, wanneer ons landsbestuur niet krachtig op de rem trapt, waarschijnlijk zullen blijven groeien, is tè hoog. Zo lopen we vast.

Zowel in de sector van de collectieve als van de particuliere uitgaven is *matiging*

nodig, dringend nodig. De regering heeft al in de miljoenennota van vorig jaar een nieuw beleid in het vooruitzicht gesteld en ongeveer een half jaar geleden in een nota aan de Tweede Kamer daaraan concreter gestalte gegeven. Voorshands, zo houdt dat in, zullen de lasten voor de uitgaven van de overheid tezamen met die uit hoofde van de sociale en volksverzekeringen per jaar met niet meer dan één procent van het nationale inkomen mogen stijgen.

Het is een steeds klemmender vraag aan het worden of het zal gelukken binnen deze grens te blijven. Daarin zullen wij zeker niet slagen als bij de betrokken politieke groeperingen de bereidheid zou ontbreken een redelijk aandeel te nemen in de daarvoor te brengen offers.

Het door de regering aangekondigde 1%-beleid heeft van meet af aan eigenlijk alleen van de christen-democratische fracties een voluit constructieve bejegening ondervonden. Zij hebben er van het begin af aan op aangedrongen de ingrepen die ter uitvoering van dat beleid noodzakelijk zijn met spoed te verrichten, op voorwaarde uiteraard dat de daartoe te treffen maatregelen een redelijke spreiding van offers zouden bevatten. Medewerking geven aan zulk een beleid van versobering maakt niet populair, maar voor het voorschotelen van leuke dingen voor de mensen is het nu de tijd niet. Integendeel, de norm van 1% blijkt nog te royaal bemeten. Nader gemaakte berekeningen hebben de opstellers van het CDA-programa tot verlaging daarvan gebracht.

Niet alleen de uitgaven van collectieve aard moeten aan de teugel, de particuliere bestedingen evenzo.

Een centraal akkoord tussen werkgevers en werknemers kon ook voor 1977 niet worden afgesloten en weer een loonmaatregel, indien al raadzaam, was op basis van de bestaande wetgeving onmogelijk. Voor het beheersen van inkomens van anderen dan C.A.O.-werknemers is helemaal geen wettelijk instrument voorhanden. De verantwoordelijkheid voor wat er nu — gezien de actuele situatie van onze economie — moet (of liever mag) gebeuren, ligt daardoor bij de onderhandelaars in de bedrijfstakken en bedrijven. Ik hoop dat zij zich naar die verantwoordelijkheid zullen gedragen.

Hoewel onze gulden (nog?) hard is en het overschot op de betalingsbalans er comfortabel uitziet, is onze economie als een patiënt die met veel raad en daad nog juist ter been kan worden gehouden. Sommige delen van ons bedrijfsleven zijn ziek, andere heel kwetsbaar geworden en nog tienduizenden arbeidsplaatsen zijn in gevaar. Bedrijven worden geheel of gedeeltelijk gesloten, anderzijds blijven de investeringen, mede doordat de daarvan te verwachten rendementen laag zijn, bij de behoefte aan vervangende en nieuwe arbeidsplaatsen ten achter. De regering heeft in de voorbije jaren een reeks van maatregelen genomen — in en buiten de fiscale sfeer — om soelaas te bieden en nieuwe instrumenten worden

gesmeed. Bedrijven in ademnood krijgen her en der financiële steun, mits zij redelijke levenskansen hebben; de gewestelijke arbeidsbureaus werken op een hoger toerental dan ooit tevoren.

Het probleem werkloosheid is verbonden met dat van de *inflatie*. Dat behoeft geen betoog. Wat nog wel eens met zoveel woorden bij het vermelden van de voortgaande inflatie moet worden gezegd, dat is dat deze ook andere — onbedoelde en ten dele onrechtvaardige — effecten teweegbrengt. Zo vreet zij de — merendeels zeer bescheiden — inkomens aan van mensen, vooral bejaarden, die van een vaste uitkering moeten leven. Ook maakt de inflatie de financiële positie van toch al kwetsbare groepen als die van de kleine zelfstandigen, *de ploeteraars in het midden- en kleinbedrijf en in de land- en tuinbouw*, alsmear ongunstiger. Ook en met name hier worden zwakkeren in onze samenleving gedupeerd die wij met kracht en overtuiging behoren te verdedigen.

Verdeling van de welvaart

Ik heb gesproken over de inspanning die wij ten behoeve van de werklozen behoren te verrichten en de daarvoor te brengen offers. Maar onze verantwoordelijkheid voor de medemensen reikt verder dan het scheppen van een groter aantal arbeidsplaatsen.

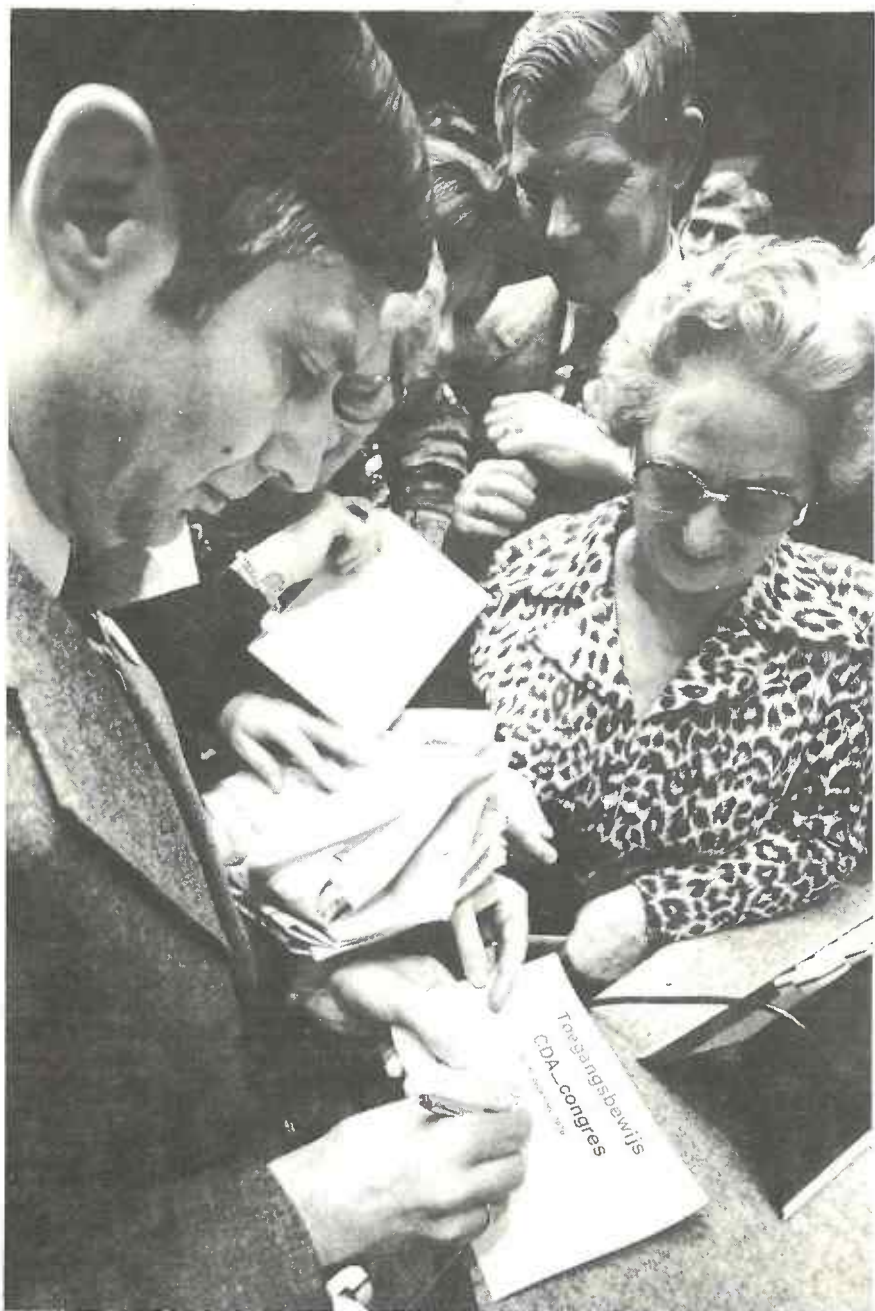
Van minstens zo grote betekenis is het de *kwaliteit* van de beschikbare arbeid te verbeteren. Wij mogen er niet in berusten dat tal van mensen bij de huidige organisatie van de produktie werk moeten doen waarin zij geen arbeidsvreugde vinden. Werk dat zij niet van harte verrichten, maar met onverschilligheid of zelfs weerzin, omdat zij zich daarbij niet betrokken voelen of geen enkele mogelijkheid hebben daarin iets van hun individualiteit tot uitdrukking te brengen. Het is een ethische opgave de arbeid zoveel mogelijk te vermenschelijken. In de bestaande situatie, die de uitkomst is van schaalvergroting, mechanisatie en ver doorgevoerde specialisatie in de industrie, is dat verre van gemakkelijk. De mogelijkheden om verandering te brengen in de aard van het te verrichten werk zijn — althans vooralsnog — heel beperkt, maar niet geheel afwezig.

Veel meer is echter op korte termijn te bereiken door *verruiming van inspraak en samenspraak, van medezeggenschap en medeverantwoordelijkheid*. De christen-democraten zijn hartelijke pleitbezorgers van de uitbreiding — overal waar mogelijk — van werkoverleg en van de invoering van een klachtrecht voor de individuele werknemer.

Wij streven ook, met volle overtuiging, naar verruiming van de bevoegdheden van de ondernemingsraad. Die raad is in onze visie een onderdeel van de onderneming als werkgemeenschap van mensen die arbeid, beheer en kapitaal hebben samengebracht. Aan een overeenkomstig die visie functionerende ondernemingsraad, die dus in de verantwoordelijkheid voor de onderneming deelt, willen wij fikse bevoegdheden toegekend zien. Tot die bevoegdheden behoort het op gelijke voet met de aandeelhouders meebeslissen over de samenstelling van de raad van commissarissen in grotere ondernemingen.

De waardevolle studie die de wetenschappelijke bureaus van de drie het CDA samenstellende partijen in 1975 hebben gepubliceerd onder de titel 'Plichten en perspectieven', schrijft over de ethiek van het verwerven en van het verdelen van onze welvaart.

Aan de ethiek van de arbeid heb ik al enkele woorden gewijd. Over *de ethiek van de verdeling* wil ik graag het volgende zeggen. Naarmate de groei van de welvaart

trager wordt en er dus minder te verdelen valt, treedt het vraagstuk van de verdeling scherper in het licht. Er is nu — meer nog dan voorheen — reden ons erop te bezinnen hoe rechtvaardig de verhoudingen zijn tussen de inkomens die mensen in onze maatschappij verwerven. Gelukkig hebben we in de wetgeving inmiddels de waarborg van een minimum*loon* verankerend. Indien en zodra onze economie dat kan dragen, zou die waarborg tot een minimum*inkomen* ten behoeve van ook anderen dan werknemers verbreed moeten worden. In afwachting daarvan is onlangs ten behoeve van de zelfstandigen de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (A.A.W.) in werking getreden, nog slechts een begin weliswaar, maar van niet te onderschatten waarde.

Maar het komt er niet alleen op aan een minimum aan elke medeburger te verzekeren. Het hele patroon van de inkomensverdeling moet het voorwerp van kritische beschouwing worden, waarbij geen afgunst maar wel het zoeken naar rechtvaardigheid de beweegredenen moet zijn.

De ethiek van de verdeling van de beschikbare goederen stelt ons eisen die ver heenreiken over de eigen grenzen. In onze dagen, waarin iedereen informatie over de toestand van de wereld krijgt thuisbezorgd, kan geen onzer onkundig zijn van de ten hemel schreiende nood in tal van landen, behorend tot de zogenoemde derde wereld. Het is niet minder dan een schande dat het grootste deel van de mensen op deze aarde in armoede leeft, gebrek lijdt en verkommt. Wij zouden ons ervoor moeten schamen met elkaar te bekvechten over wat wij onze economische problemen noemen en te klagen over de vertraging van de groei van onze welvaart, zolang er op zoveel plaatsen elders in de wereld mensen bezwijken aan honger en ellende, zolang waar ook ter wereld kinderen sterven langs de straten, zolang mensen omkomen omdat hun de meest elementaire voorzieningen ontbreken.

Wanneer de Heer, die ons deze aarde heeft toevertrouwd om deze als goede rentmeesters te beheren in dienstbaarheid aan elkaar, ons daarvoor ter verantwoording zal roepen, zullen we ons niet kunnen kwijten met een beroep op de anderhalf procent van ons nationale inkomen die wij afstaan tegenover de achttien procent en een halve procent die we voor eigen gemakken reserveren. *Ontwikkelingshulp*: Ik weet het, het leeft niet in brede lagen van de bevolking. Het leeft wel bij heel veel jongeren. Zij protesteren tegen het onrecht en de nood die zij zien. Zij collecteren en colportereren, zetten wereldwinkels op en stellen zich voor uitzending als vrijwilliger naar ontwikkelingslanden beschikbaar. Een woord van sympathie en hulde daarvoor is hier zeker op zijn plaats. Maar voor de ontwikkelingshulp behoren *allen* in touw te komen. Zeker de christenen, willen zij het waard zijn zich zo te noemen.

Onze handreiking in broederschap aan de mensen in de derde wereld mag overigens niet alleen bestaan uit het verschaffen van enige financiële bijstand. De bereidheid rechtvaardiger verhoudingen in de wereld te bewerkstelligen zal ook en vooral betrekking moeten hebben op een herziening van de internationale arbeidsverdeling, op het garanderen van minimumprijzen van uit derde wereldlanden afkomstige grondstoffen, op het vestigen — op de basis van internationaal recht — van een nieuwe economische orde.

Fundamentele mensenrechten

Aandacht — nee meer dan dat: actie — mag ook van ons worden verwacht wanneer wij vernemen dat, waar ook ter wereld, de rechten van de mens worden

geschonden of zelfs vertrapt. Wij veroordelen de dwang tot apartheid in Zuid-Afrika, de knevelarij in de Sovjet-Unie, de uitbuiting in vele landen van Latijns-Amerika, alle inbreuken door ongeacht welk regiem op de waardigheid, op de fundamentele rechten en vrijheden van de mens. Wij prijzen de volharding waarmee Amnesty International tegen al dit onrecht strijdt en verheugen ons erover, dat de waardering daarvoor in ons land onlangs ook door de uitreiking van de Erasmusprijs tot uiting is gebracht.

Hoeveel er aan onze westerse democratieën nog te verbeteren mag zijn, de fundamentele rechten en vrijheden van de mens zijn er veilig. Dat moet zo blijven. Daartoe hebben wij *een krachtige defensie* nodig. Het pleidooi van een doelmatig bewerktuigd defensie-apparaat voeren wij met een bezwaard gemoed. De studie 'Plichten en perspectieven', waarvan ik al melding maakte, noemt het een knagende frustratie dat wij ons van wapentuig moeten voorzien om in veiligheid en vrede te kunnen leven.

Een afschuwelijk dilemma inderdaad, maar we mogen het niet ontlopen. Alleen een Atlantisch bondgenootschap dat ontzag afdwingt, kan in de moeizame onderhandelingen met het Oosteuropese blok over ontwapening en beheersing van de bewapening resultaten bereiken, waarmee de volkeren van dit continent — ook die welke in onvrijheid moeten leven — gediend zijn. Vermaningen van mensen als Solzenytsin moeten wij ter harte nemen. Het beleid zal moeten blijven: geen poging onbeproefd laten om de bewapeningswedloop tot staan te brengen, maar zonder in vermetel vertrouwen de eigen defensie op voorhand te onttakelen. Een goede verstandhouding met de Verenigde Staten stellen wij op prijs.

En nu ik toch de betrekkingen met vreemde mogendheden ter sprake breng: er is één land dat op onze bijzondere aandacht aanspraak heeft, omdat het voor wie de Bijbel eerbiedigt een unieke betekenis heeft. *Israël*, een broeder in het nauw, die wij onder geen (economisch) beding mogen verlaten.

Solidair met de zwakkeren

Solidariteit met mensen en volkeren buiten onze grenzen, broederschap ook met allen die in onze eigen samenleving zwak, kwetsbaar of zelfs weerloos zijn. Eerbied voor het leven, ongeacht het stadium van zijn ontwikkeling, vóór of nadat het zijn intrede in deze wereld heeft gedaan.

Wie zijn het, behalve hen aan wie ik al aandacht heb gegeven, die werkelijk de zwakkeren onder ons zijn?

Dat zijn de zeer velen die eenzaam en onopgemerkt blijven temidden van al onze tijdrovende bedrijvigheid, *bejarden vooral*, maar zij niet alleen. De zwakkeren, dat zijn ook de mensen die — tegen de problemen van het leven niet helemaal bestand — tussen de wielen zijn geraakt, buiten spel geplaatst zijn en behoefte hebben aan diensten die een met voldoende mensen en middelen bewerktuigde *geestelijke gezondheidszorg* hun zou kunnen bieden.

De zwakkeren, dat zijn de *verslaafden aan slopende drugs* die — onmachtig geworden — wegzakken in fysieke en psychische ellende. Zij behoeven zorg, de handelaren die hen in hun nood brachten, de strengste bestraffing. Inmiddels moeten we ook naar best vermogen de oorzaken blootleggen, waarom vooral jonge mensen in deze verslaving belanden. In een aantal gevallen (maar zeker niet in alle) omdat zij thuis te weinig vriendschap en ware belangstelling voor hun ideeën en problemen hebben gevonden.

Niet alle gezinnen deugen, er zijn goede en slechte. Toch beschouwen wij, christen-democraten, het *gezin* als de waardevolste samenlevingsvorm, waarvan wij ook in onze tijd, waarin huwelijk en gezin het mikpunt zijn van veel schamperheid en verguizing, de overtuigde verdedigers zullen blijven.

De vorming van kinderen en jongeren voltrekt zich overigens niet alleen in het gezin, maar voor een belangrijk deel ook daarbuiten, in het bijzonder door het *onderwijs*.

Wij beklemtonen opnieuw de betekenis van het bijzonder onderwijs, dat wil zeggen van scholen die de mensen zelf kunnen stichten en inrichten en waarin zij onderwijs kunnen doen geven op de grondslag van hun levensovertuiging. Het

spreekt vanzelf dat de overheid, die gigantische bedragen aan het onderwijs besteedt, waarborgen wenst voor een zorgvuldige besteding daarvan. Maar zij behoort ruim baan te geven voor het verwezenlijken van de eigen verantwoordelijkheid van de ouders. Wij vinden het trouwens niet alleen voor het bijzonder onderwijs vereist, dat die verantwoordelijkheid tot haar recht kan komen. Ook de bestuursvormen van het openbaar onderwijs moeten daartoe gelegenheid bieden.

Ik breek hier een lans voor het *particulier initiatief* op het domein van het onderwijs. Dat pleidooi heeft eigenlijk een bredere strekking. Ook op het gebied van de welzijnszorg (de zorg voor de gezondheid begrijp ik daaronder) moet het particulier initiatief, uiteraard binnen redelijke grenzen, geëerbiedigd blijven. In een verantwoordelijke maatschappij als waarvoor het CDA zich inzet, vormt dit een wezenlijk bestanddeel.

Samen op weg

Welke positie betreft het CDA in het krachtenveld van de actuele politiek? Neigt het naar de progressieven of naar de liberalen? Stuurt het nu al op een verbond met één van beide aan?

Het antwoord daarop kan kort en krachtig zijn. Wij maken geen buigingen naar links en geen buigingen naar rechts. We laten ons ook geen plaats wijzen tussen dat links en dat rechts. Van het afleggen van een *intentieverklaring* kan onder de omstandigheden van nu géén sprake zijn. De VVD vraagt er niet om, de Partij van de Arbeid moet eerst met zichzelf in het reine komen over de vraag in welke mate zij zich bij de vorming van een kabinet wil voegen naar de verkiezingsuitslag en dan zien we wel verder.

Wat ons bóven alles gaat, dat is de uitvoering — zover mogelijk — van ons program in de komende periode en van de idealen waaraan dat document gestalte geeft.

Het CDA heeft zijn eigen karakter en zijn eigen profiel. Het richt zich nu tot de kiezers, met een program dat klinkt als een klok, met een garde van bekwame mensen die verantwoordelijke taken in kabinet en parlement kunnen vervullen, met een élan en een geestdrift die doortrilt in het hele land. Vanaf vandaag gaan overal mensen van en voor het CDA met verhevigde inzet aan het werk.

De doorbraak naar dit CDA — wij mogen het zonder zelfgenoegzaamheid zeggen — is in de landspolitiek een gebeurtenis van de eerste orde. Als we erin slagen het vertrouwen van velen te winnen en te behouden, belaaft ons dat met een zware verantwoordelijkheid. Wij aanvaardden die, in het besef van afhankelijkheid van Hem die onze bezige handen gemaakt heeft.

Vandaag gaan wij met elkaar op weg. Op hoop van zegen.